

PLAUTUS *PIETAS* — KONCEPCIÓJÁHOZ

Ellentétben a *fides*-szel, amelynek fő alkalmazási területe a római életnek a családon kívüli szférája, a *pietas*¹ elsődlegesen a családi összetartozással, a vérrokonsággal kapcsolatban használatos fogalom.

1. Eredetét tekintve a legősibb időkre kell visszavezetni. Tulajdonképpen a családi szentély oltalmazását és tiszteletét jelentette, a római vallást, a fejlett animizmust tükrözte. A fogalom közvetlenül összefüggött azzal a vallási egységgel, amelyet a család, majd a *pagus*-t kitevő szomszédsági csoport jelentett². A szó eredete tehát abba a korba nyúlik vissza, amikor még nem alakult ki az állam átfogó egysége, s az egyes családok életüket olyan törvények szerint alakították, amelyek saját ősei — *di parentes* — védelmének és ellenőrzésének voltak alárendelve. A *pietas* eredetileg az embernek azt az állapotát jelenti, amelyben minden olyan kötelességét, amelyet a nemzetsége, — a *di parentes* — megkívánnak tőle, lelkiismeretesen teljesíti³. *Impius*-nak minősül ezzel szemben az, aki ezen életszabályok ellen vétkezik, és ezáltal az istenek bosszújának teszi ki magát⁴. Ezzel a kifejezéssel jellemezte Cicero Caesar működését, a *dictator* halála után közzétett *De officiis* c. munkájában⁵.

A *pietas* fogalomban összefoglalt kötelezettségek két csoportba oszthatók: 1. a nemzetség isteni tagjai, — a *di parentes* — iránti kötelezettségek; 2. a nemzetség élő, emberi tagjaival szembeni tisztelet és figyelmesség. Ebben még nem az általános morális érzés a mérvadó, hanem a *di parentes* vallási parancsa⁶. Aki például atyját bántalmazta, az valamiféle szentségtörő bűnt követett el, és minden ilyen vétség a *di parentes* hatáskörébe tartozik⁷. Így a *pietas* fogalomba az emberi kapcsolatokon

¹ A *pietas*-hoz összefoglalóan lásd: T. ULRICH: *Pietas (pius) als politischer Begriff im Römischen Staate bis zum Tode des Kaisers Commodus*. Historische Forschungen 6. Breslau, 1930.; C. KOCK: *PW—RE* 20 1 (1941) s.v. *pietas* 1221—1232.; KP. 4 (1972) 848; J. HELLEGOUARC'H: *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la république*. Paris 1963, 276—279.

² N. A. MASKIN: *Augustus principatusa*. Kialakulása és társadalmi lényege. Bp. 1953, 184.

³ C. KOCK: *PW—RE* i.h.

⁴ Az ógörög gondolkodás szerint ez összehasonlítható azzal, a büntetéssel, ill. bűnhődéssel, ha valakit az *'Eg(v)óc*-ek üldöznek.

⁵ Újra találkozunk az *impious* kifejezéssel a IV. *Philippicában*, IV 1,2: Cicero *impious*-nak bélyegzi azt, ill. azokat, akik a consul ellen sereget szerveztek. Vagyis *impiussá* válik ilyen értelemben az, aki testvérháború céljából fegyvert fog, vagy szembeszáll az *imperium* birtokában levő személlyel. Az *imperium* nemcsak a politikai és katonai hatalom birtoklását jelentette, hanem szakrális jelleg is tartozott hozzá. Lásd MASKIN: i.m. 184.

⁶ Erre vall Festus p. 230 M. Lásd még R. HEINZE: *Vom Geist des Römertums*³. Stuttgart 1960, 281.

⁷ Említi Catullus 64,404 *impia non verita est*. Vö. Verg. *Aen.* VI 613: *divos scelerare parentes*, vö. Statius: *Thebais* II 663; az *impiushoz* lásd még HORVÁTH I. K.: Ovidius számkivetéséről. Filológiai Közlöny, 1958, 533—538.

kívül beletartozik egy ilyen, tehát az istenekhez fűződő kapcsolat is⁸. Ez a modern gondolkodás számára kétoldalúnak felfogott kettős jelentés, azzal magyarázható, hogy emberi és isteni *parentes* léteznek. A rokoni és családi kapcsolatokból eredő kötelezettség vallási kötelezettség lesz, amennyiben a római vallás szentesítette a családi kapcsolatokat. Ebben az értelmezésben a *pietas* jámborságnak, istenfélelemnek fogható fel. A családi istenekről a *pietas*-t idővel átvitték általában az istenekhez fűződő kapcsolatokra, ez a fejlődés Naeviusnál lezárult⁹. Az őskultusz eredeti mértékéről, terjedelméről, a *larok* és nemzeti istenek szolgálatáról, kultuszuk pontos mibenlétéről, adatok hiányában még nincs kialakult, egységes állásfoglalás¹⁰, A *pietas* kultikus oldalát viszont felfoghatjuk járulékosként is. Az a nézet viszont amely pusztán a görög *εὐσεβεία* befolyására és hatására vezeti vissza, nem elfogadható el¹¹.

A görög *εὐσεβεία* szóval való visszaadása már korán megjelenik. A szót, mint politikai propaganda-kifejezést megtaláljuk már az i.e. 193-ból származó Theos szigetének szóló okmányban¹². A görög *εὐσεβεία* kifejezés az istenek iránti kegyeséget, jámborságot jelenti. A *pietas* fogalom ennek a latin megfelelője lenne. A hagyomány szerint a rómaiakhoz való átkerülése i.e. 193-tól számítódik. Joggal vetődik fel azonban az a kérdés, hogy a két kifejezés tartalma valóban azonos-e, a fordítása pontos-e? Maga a kifejezés a *senatus* tolmácsaitól származik, akik Keleten tevékenykedtek különféle diplomáciai, politikai ügyekben. Hellenisztikus kori, kőbe vésett feliratok támpontot adnak számunkra a görög *εὐσεβεία* jelentésének megvilágításához. A magán és hivatalos ajándékok, amelyeket egy-egy szentély számára adtak, ill. a különböző fogadalmi adományok magyarázata, oka, a feliratok tanúsága szerint az ajándékozó *εὐσεβεία*-ja. A szentélyekben kiállított *titulus honorarius* az illető *εὐσεβεία*-ját dicséri. Ezt az *εὐσεβεία* fogalmat veszi át Róma¹³. A görög *εὐσεβεία*-hoz hasonló értelmű használatára találunk példákat a korabeli római irodalomban¹⁴. 193-ban, amikor az *εὐσεβεία* fogalom átkerül a rómaiakhoz, akkor a *pietas* értelmezésében még nem a vallási oldal az elsődleges. Erre utal Plautus *Rudens* c. darabjának következő két sora is.

191-:

*Si erga parentem aut deos me impiavi;
Sed id si parate curavi ut caverem¹⁵,
Tum hoc mihi indecore, inique, inmodeste datis di.*

⁸ F. ALTHEIM: Römische Religionsgeschichte I. Berlin — Leipzig 1933, 76.

⁹ frg. 12. MOREL.

¹⁰ C. KOCK: PW—RE i.h. 1222. Ezzel a fejlődéssel össze lehet hasonlítani az *indigitare* ige fejlődését, ezt az *indiges* szóból lehet levezetni, az istenekhez való fohászzkodás értelemben használták. Vö. BORZSÁK I.: „Pater Romanus” és a „di indigetes” EPHK 67 (1943) 52—61.

¹¹ K. MEISTER: Die Tugenden der Römer. Heidelberger Universitätsreden 11. Heidelberg 1930. 17. = Wege der Forschung XXXIV 13.

¹² J. LIÈGLE: Pietas. Zeitschrift für Numismatik. 42 (1932) 72—73 = Wege der Forschung XXXIV 243. A *pietas* és a *pax* szoros kapcsolatban állnak egymással, a politikai életben, államszerződések és szövetségi kapcsolatok létesítésében. A *pia pax*, *pia aeterna pax*, az istenek védelme mellett létrejött kapcsolatok, az a kapcsolat összehasonlítható azzal a viszonyal, amit a *fides* jelent ilyen összefüggésben a magánéletben. Lásd még a *pietas-pax* kapcsolatához: Polybios VI 56.

¹³ J. LIÈGLE: i. m. 244.

¹⁴ Ennius frg. V. 340. DIEHL PRVR: *deum pietas*, vö. Plaut. *Rud.* 26: *facilius si qui pius est a dis supplicans / quam qui scelestus inveteni veniam sibi.*

¹⁵ Lásd K. LATTE: Römische Religionsgeschichte. München 1960, 40.

Plautus egymás mellett említi az istenek és a szülők iránti *pietas*-t, a családra, főleg a szülők és gyermekek közötti kapcsolatra vonatkoztatva, de hangsúlyt kap a vallási oldal is.

Később a *pietas* etikai norma jelentést kapott. A politikai élet változásával, az állam növekedésével, fejlődésével a *pietas* jelentése is megváltozik, a társadalom tagjának az állammal és polgártársaival szemben fennálló meghatározott viszonyát jelenti¹⁶. Görög befolyásra először Cicero műveiben találkozunk a *pietas* fogalommal, mint az embernek a hazához fűződő viszonyának jelölésével, amikor a *patria* szó szerepel, a *res publica* helyett, amely ilyen érzelmileg hangsúlyozott összefüggés jelölésére alkalmatlan¹⁷. Amikor Cicero különféle erényekről és a polgári élet alapjairól beszél, első helyen említi a *pietas*-t¹⁸. Egy másik helyen így ír róla: *Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis / qui populos urbisque modo ac virtute regebat, / rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque / praestitit et longe vicit sapientia cunctos.* (*de div.* I 13, 21). A *pietas* nem abszolút értelemben vett *virtus*, hanem olyan, amely az emberi kapcsolatokban realizálódik, de ember és isten kapcsolatára is vonatkozhat. Cicero a *pietas*-t valamennyi erény alapjának nevezi: *nam meo iudicio pietas fundamentum est omnium virtutum* (*pro Planc.* 29). Ez volt az a tulajdonság, amelyet a különböző „pártok” és csoportok képviselői egyaránt értékelték. Iulius Caesar a polgárháborúk idején, majd azok befejeztével pénzt veretett, amelyeken *Pietas*, mint istennő ábrázolása látható. Antonius mint *homo piissimust* említi Lepidust¹⁹. Amikor Augustus gondosan tiszteletben tartja Caesar végrendeletét, ápolja kultuszát, ugyancsak *pietas*-át juttatja kifejezésre. Sextus Pompeius pénzein is *Pietas* ábrázolása látható, majd atyja iránti *pietas*-a jeléül felveszi a *Pius* melléknevet. Lucius Antonius *Pietas cognomen*-jének magyarázata, amint Cassius Dionál olvashatjuk²⁰, fivére iránt érzett jámbor tisztelete, de ezen túlmenően politikai jelszó is, amely népszerűségének a növelését célozta.

A proskripciók idején a leghihetlenebb példák mutatják a *pietas* és a *fides* semmibevételét, amelyek pedig a római rabszolgatartó társadalom erkölcsi alapköveinek számítottak²¹. A vagyonos osztályok között most a *libertas* lett a leggyakrabban hangoztatott jelszó, arra hivatkoztak, hogy tiszteletben akarják tartani a családi és polgári kapcsolatok szilárdságát. Azt, aki ezeket a kapcsolatokat megbolygatja, *impius*-nak bélyegzik.

A császárkorban a *patria* helyébe a császár személye lép, így a *pietas* az uralkodóval szembeni engedelmesség kifejezésévé válik. Bár ebben a tényben a császár *pater patriae* és *pater senatus* címe is közrejátszott. Ez a császár részéről egyféle *pietas*-t, mégpedig annak a *clementia*-ra emlékeztető formáját eredményezte. A *pius* előfordul itáliai isten mellékneveként is. A *Pietas* ábrázolása Caesar pénzein a *Iulius* nemzetség isteni származásának és jámborságának bizonyítására szolgálhatott. Gyakori a *Pietas* ábrázolása a pénzekben is²². Octavianus is fiúi kötelességére — *pietas*-ára — hivatkozott, önmaga igazolására, amikor atyja ellenségeivel harcolt. Az eszményi római négy fő jellemvonását: *virtus, clementia, iustitia, pietas*²³, szívesen hangoztatta

¹⁶ N. A. MASKIN: i. m. 184.

¹⁷ Cicero *de rep.* VI 16, előfordul Liviusnál is.

¹⁸ *De rep.* I 2,2.

¹⁹ Cicero *Phil.* XIII. 19,43.

²⁰ Cassius Dio XLVIII 5.

²¹ N. A. MASKIN: i. m. 184—185.

²² A *pietas* pénzekben való ábrázolásához lásd LIÈGLE, ill. T. ULRICH tanulmányát.

²³ N. A. MASKIN: i. m. 255, az augustusi négy fő erény felsorolása a *curia*-ban elhelyezett aranypajzson; lásd még a *Virtus Romana* Plautusnál c. tanulmányunkat AntTan 27 (1980) 49-57 ill. S. L. UTCSENKO: Jescso raz o rimszkoy szisztyeme cennosztyej. VDI 126, 1973/4, 40.

Augustus is, mint saját erényeit, és mint rendszerét, politikáját igazoló jelszavakat. Ez a felfogás részben a sztoikus filozófia hatására alakult ki, ez a *Res Gestae* alapja is. Propertiusnál a rómaiak nagyságának alapja egyrészt a fegyver, tehát a katonai erejük, másrészt a *pietas*: *nam quantum ferro, tantum pietate potentes stamus...* (III, 22). Vergiliusnál Aeneas *pietas*-a tünteti ki: *Troius Aeneas, pietate insignis et armis* (VI, 403). Amikor Aeneas Neptunushoz fordul, hogy nem szűnik Iuno haragja, ismét a *pietas*-t említi: *quam nec longa dies, pietas nec mitiget ulla* (V, 783).

A továbbiakban a *pietas*-nak a római vallási életben betöltött szerepét vizsgáljuk, mint az istenekhez való viszonyt, jámborság és istenfélelem jelentésben, ill. a *Pietas*, mint perszonifikált, absztrakt istenség szerepét és kultuszát.

A *Pietas*, mint római isten, először i.e. 181-ben kapott nyilvános templomot²⁴, a *Forum holitorium*-on, a *Porta Carmentalis* előtt, amelyet M. Acilius Glabrio építtetett. A templom építésére apja tett fogadalmat, tíz évvel korábban, az Antiochus elleni thermophylai ütközet előtt. Ebben az időben egész sor absztrakt istenségnek emeltek templomot Rómában²⁵.

A *Pietas* templom a köztársaság korában nem a vallási érzülettel kapcsolatos, ugyanis ebben az időben a *pietas*-t inkább mint az élő ősökhez, családtagokhoz való viszonyt hangsúlyozták, nem a túlvilággal, az istenekkel kapcsolatban, tehát a *pietas* elsősorban nem kultikus értelmű, így az istennő iránti kultikus tisztelet kifejezésére nem a legalkalmasabb. Egy másik *Pietas* templom állt a *Circus Flaminius* mellett, az építtetésének az ideje bizonytalan²⁶.

A *pietas* a költészetben mint perszonifikáció jelenik meg, persze játékosabb és nem egészen egységes formában, így Plautusnál is²⁷. Feltételezhető, hogy a plautusi darabok megírásának idején már legalább az egyik *Pietas* templom állt, bár a darabok írásának pontos datálása bizonytalan. Később Senecánál és Staiusnál találkozunk ismét a *Pietas* irodalmi említésével. Érdekes viszont az a tény, hogy Plautus és Seneca között csak az Augustus-kori irodalomban szerepel, a közbeeső időszakban nem. Ennek a magyarázata abban kereshető, hogy a *pietas* a köztársaságkor két utolsó évtizedében politikai jelszóként lett elterjedt²⁸. A szakrális tradíció Augustus-kori újra felébresztése, a *pietas*-nak éppen a megszemélyesítéssel ellentétes oldalát állítja előtérbe. Azon istenek között, akikhez Róma lakosai imádkoztak Augustus *imperium*-áért, ott találjuk *Pietas*-t is, azt, aki az augustusi társadalompolitika alapvető irányzatát megszemélyesítette²⁹.

2. A *pietas*-nak, mint speciálisan római erényfogalomnak, különböző jelentései és értelmezései, valamint a *Pietas* megszemélyesített istenség kultuszának és tiszteletének, rövid, korántsem a teljesség igényével készült áttekintése után a fogalom, ill. istenalak plautusi kezelésmódjának néhány jellemző esetét kívánjuk bemutatni.

Vizsgálódásaink szempontjából a leggyakoribb és legjellemzőbb esetek azok, amikor egy rabszolga vagy *meretrix* hivatkozik a saját *pietas*-ára. Ezek az előfordulások nyilvánvalóan arra utalnak, hogy a fogalom nem a megszokott komoly jelentés-

²⁴ Az antiumi *Fastib*an olvasható datálás szerint, a templom felszentelése november 13-án volt, Fortuna Primigenia születésnapján, ILLRP nr. 9.: *Pietati Fortunae Primigeniae*, vö. G. RADKE: *Die Götter Altitaliens*. Münster 1965, 255.

²⁵ 215: *Mens*; 205: *Honos et Virtus*; 193: *Victoria-Virgo*; 191: *Iuventas*; 181: *Pietas*; 173: *Fortuna Equestris*; 168: *Fortuna huius diei*; 151: *Felicitas*.

²⁶ Iulius Obsequens a 91. évi *prodigium*mal kapcsolatban említi, hogy az alapítás ideje december 1. (— az amiternumi *Fasti* szerint).

²⁷ *Curc.* 639. *Asin.* 506. *Bacch.* 1176.

²⁸ Appianus *B.C.* IV 41.

²⁹ N. A. MASKIN: i. m. 459.

tartalmát hordozza ezen említésekben, hanem a komédiaíró nevetető, esetleg bíráló céllal hivatkozik rá. A parodisztikus említésre számos példát olvashatunk a plautusi komédiákban. Természetesen a darabokban nem csupán komikus hivatkozások olvashatók, nem mindig alantas személyek említik, tehát vannak komoly előfordulási példák is, amelyek hozzájárulnak egyben a *pietas* tartalmának szemléletesebb, világosabb kidomborításához, ill. a parodikus esetekben a paródia mibenlétének jobb megértéséhez. A továbbiakban a plautusi szemléletmódot illusztráljuk néhány példával, először a komoly, majd a parodikus jellegű előfordulásokat. —

A *Stichus* c. darabban a hitvesi érzelmekből adódó kötelességeket jelenti, tehát ez a hivatkozás a házastársi kapcsolatra jellemző *pietas*-hoz kapcsolódik.

Stichus 7a-:

*Nostrum officium nos facere aequomst:
Neque id magis facimus quam nos monet pietas.*

A szülők és gyermekeik kapcsolatát jellemző *pietas*-ra hivatkozik Philocomasium a *Miles gloriosus* c. darabban.

1319: *Ibo, quamquam invita facio:† omni pietas scio.*

A katonától akar megszabadulni, ezért azt mondják, hogy anyja várja, aki beteg, ezért nem tudott elé jönni, a lány csak látszólag megy vonakodva.

A *Pseudolus* c. darabban egy ifjú említi az istenekkel kapcsolatban.

121—122: Calidorus *adulescens*:

*Di te mihi semper servent. verum si potest,
Pietatis caussa vel etiam matrem quoque.*

Ugyancsak a szülők és gyermekek viszonyára vonatkozik a következő részletben, a *Trinummus* c. darabban az öreg Philto osztogat fiának bölcs tanácsokat, többek között óvja attól, hogy rossz társaságba keveredjék.

279-: Philto *senex*:

*Feceris par tuis ceteris factis,
Patrem tuom si percoles per pietatem.
Nolo ego cum improbis te viris, gnate mi,
Neque in via neque in foro necullum sermonem exsequi.*

A *Rudens* c. darabban az apa és lánya egymásra találását mint a *pietas* jutalmát értékelik: *Volup est quom istuc ex pietate vostra vobis contigit.*

Szintén a *Rudens* c. darabban a következőképpen kerül említésre a *pietas* mégpedig *Arcturus* mondja a darab prológusában.

Rudens 29-:

*Facilius si qui pius est a dis supplicans
Quam qui scelestumst inveniet veniam sibi.
Idcirco moneo vos ego haec, qui [v]estis boni
Quique aetatem agitis cum pietate et cum fide.*

Arra inti a nézőket, hogy legyenek jámborak, istenfélők, életük vezérelve a *pietas* és a *fides* legyen, és ennek a jutalma is meg lesz majd az isteneknél, mivel az istenek is kegyesebbek az ilyen életű emberekhez, mind a bűnösökhöz.

A *Poenulus* c. darabban Hanno, a pun kereskedő Iuppiterhez könyörög, és a *pietas*-ra appellálva kéri, hogy elveszettnek hitt gyermekeit visszakapja, azok újra szabadok lehessenek.

1187-: Hanno:

*Iuppiter, qui genus colis alisque hominum, per quem veivimus veitalem aevom,
Quem penes spes vitae sunt hominum omnium, da diem hunc sospitem, quaeso,
Rebus meis agundis: ut quibus annos multos carui quasque <e> patria
Perdidi parvas, † redde his libertatem invictae praemium ut esse sciam pietati.*

Ugyancsak Hanno említi az istenekkel kapcsolatban egy másik részletben:

Poenulus 1251-:

*Ne indigna indignis dei darent, id ego evenire vellem:
Nunc quod boni mihi dei danunt vobeis nostraeque matri,
Eas deis est aequom gratias nos agere sempiternas,
Quom nostram pietatem adprobant decorantque dei immortales.*

Örökre hálás az isteneknek a lányai megtalálásáért amit *pietas*-a jutalmának vél.
A *Casina* c. darabban egy rabszolga jólsikerült vállalkozása feletti örömben hivatkozik saját *pietas*-ára, ezzel valamint ősei érdemeivel magyarázza vállalkozásának szerencsés kimenetelét.

CLE. *Victus es, Chaline.* LY. *Quom nos di iuvere, Olympio,
Gaudeo.* OL. *Pietate factumst mea atque maiorum me[or]um* (417—18).

A nagy vállalkozás nem más, minthogy egy leány megszerzésében segítette ifjú gazdáját, ennek érdekében rászedték az öreget, aki maga is akarta a lányt. Az említett jótulajdonságai alapján a szolga megérdemeltnek véli sikerét, lényegében *meritum*-nak tartja. Ebben az esetben nyilvánvalóan a *pietas* fogalom paródiájáról lehet szó. Aligha a *pietas* és az ősök érdemei azok, amelyek a szolga vállalkozásának a sikerét meghozták, sokkal inkább csavaros, fondorlatos észjárása, no és az öreg tehetetlensége, hiszékenysége, sőt talán ostobasága is szerepet játszik abban, hogy olyan könnyen sikerült rászedni.

A már említett *Rudens* c. darab egy másik részletében *Arcturus* a következőket mondja a *pietas*-ról és a *fides*-ről.

11-:

*Quist imperator divom atque hominum Iuppiter,
Is nos per gentis aliquid alia disparat,
Qui facta hominum, mores, pietatem, et fidem³⁰
Noscamus, † ut quemque adiuvet opulentia.*

A *pietas* fogalom egyik legrégebb és igen fontos jelentésköre a családhoz kapcsolódik, ezen belül a szülők és gyermekek közötti viszony jelöléséhez. Amint láthattuk a legkorábbi időkben a család és a szorosan vett vérrokonság közötti kapcsó-

³⁰ Hasonló hangvételű az *Amphitruo* c. darab bevezetője, ahol Mercurius az államnak és a magánembereknek az istenekkel szembeni kötelezettségeiről elmélkedik, és ezek pontos megtartására figyelmezteti a nézőket; (hivatalos államvallás, ill. az egyes emberek vallási kötelességei az istenek iránt). — A darabról újabban lásd DÉR KATALIN cikkét: Mítoszparódia és aktualitás. Sosia alakja az *Amphitruo*-ban. *AntTan* 25 (1978) 49—68.

latok jelölésére szolgált³¹. Érdekes példa olvasható Plautusnál ennek a kapcsolatnak a parodizálására.

Amphitruo 991-: *Mercurius deus*:

*Pater vocat me, eum sequor, eius dicto imperio sum audiens.
Ut filium bonum patri esse oportet, itidem ego sum patri.
Amanti subparasitor, hortor, adsto, admoneo, gaudeo.
Siquid patri volupest, voluptas ea mihi multo maxumast.
Amat: sapit: recte facit, animo quando obsequitur suo:
Quod omnis homines facere oportet, dum id modo fiat bono.*

A darab egészében paródia, mégpedig Iuppiter és Mercurius istenek, ill. Hercules, a félisten fogantatásának a paródiája. A komédiában több helyen olvasható a római erények, ill. eszmények említése, ill. parodizálása. Az idézett részlet az apa és fia közötti kölcsönös megbecsülés, tiszteletadás, szeretet, tehát a *pietas*-szal jellemzett kapcsolat paródiája. Mercurius az atya iránti kötelességére hivatkozik, ezzel indokolja, hogy most mellette kell lennie, és segítenie kell neki. Iuppiter éppen Amphitruo feleségét, Alcumenát készül elcsábítani. Fia Mercurius is vele van, sőt helyesli is, amit apja tervez, támogatja, mivel derék és becsületes fiúhoz az illik, hogy atyjával mindenben egyetértsen, és azt mindenben támogassa. Az összefüggésből kétségtelenül kiderül, hogy a két istenalak „erkölcsének”, ill. *pietas*-ának kifigurázásáról van szó. A *pietas* fogalom hasonló értelmű paródiája olvasható az *Asinaria* c. darabban.

830-: *Demaentus senex*:

Numquidnam tibi molestumst, gnate mi, si haec nunc mecum accubat?

AR. *Pietas, pater, oculis dolorem prohibet: quamquam ego instanc amo.
Possum equidem inducere animum, aegre patiar, quia accubat.*

Az apa segíti fiát, hogy megszerezhesse Phileniumot az örömlányt, ehhez pénzt ad neki. Most viszont jutalmul a segítségéért azt kéri, hogy engedje át neki a lányt egy éjszakára, ill., hogy a készülő lakomán ő feküdhessen a lány mellett. A fiú válasza, hogy bár szereti a lányt, de kénytelen engedni apjának, hiszen az iránta érzett *pietas*-a erre kötelezi. A *pietas* fogalom parodikus értelmű használatára vall az, hogy méltatlan, illetlen téma kapcsán említi Plautus, továbbá az, hogy a valódi *pietas*, szülő és gyermek, apa és fiú kapcsolatának erre a szférájára nem terjed ki, ill. ilyen osztozkodásokra nem kötelez. A jelenet a *pietas* valódi tartalmának, fennköltségének a parodizálását célozza, és ez a vulgáris használat nevetségessé, közönségessé teszi.

³¹ Erről a kapcsolatról elmélkedik az *Asinaria* c. darabban az öreg Demaenetus: *Omnes parentes, Libane liberis suis / qui mihi auscultabant, facient obsequentiam.* — Az öreg véleménye, hogy a szülő minden körülmények között kedvezzen gyermekének, és tegye meg azt amit kíván, a görögös *liberalitas*-ra emlékeztető nevelési elv, ami éppen Plautus korában került előtérbe a római *severitas*-szal szemben, vö. Scipio Aemilianus és Cato nevelési elveit. Az öreg továbbá a saját apját említi „példaként”, aki hajósköpenybe öltözve csente ki a kerítő házából a fia számára a szeretett lányt. Ez ismét parodikus említésre enged következtetni, ugyanis ahogyan a *pietas* nem kötelez ez ügyben osztozkodásra, úgy szintén ilyen „vállalkozásokra” sem. Talán a *liberalitas*-nak a nevelésben való eltúlzását is bírálja ezzel Plautus, aki egyébként e téren inkább a Cato-féle elvekre emlékeztető szigor felé hajlik, vö. O. JUREWICZ: Plautus, Cato der Ältere und die römische Gesellschaft. Aus der Altertumwissenschaftlichen Arbeit Volkspolens (hrsg. J. IRMSCHER und K. KUMANIECKI) Berlin 1959, 52.

Ugyancsak ennek a kapcsolatnak a kigúnyolása a következő részlet.

Pseudolus 290-: *Calidorus adulescens*:

*Egon patri subrupere possim, quicquam, tam cauto seni?
Atque adeo, si facere possim, pietas prohibet. BA. Audio:
Pietatem ergo istam amplexator noctu pro Poenicio
Sed quom pieta < tem > te amori video tuo praevertere,
Omnes < homines > tibi patres sunt?*

Az ifjúnak pénz kellene, hogy kiválthasson egy lányt a kerítőtől, de *pietas*-a távoltartja attól, hogy ezt atyjától csenje el, amint azt a kerítő, Ballio tanácsolja neki. Komikus a szituáció maga is, a kerítő azon kitétele, hogy akkor hódoljon csak a *pietas*-nak a lány helyett, ill. nem arról van itt szó, hogy az ifjút valóban a *pietas*-a gátolná meg ebben, inkább a bátorsága hiányzik hozzá. Az előző említéshez hasonlóan szintén kicsinyes, köznapi téma kapcsán kerül említésre a *pietas*³².

Asinaria 505-: *Philenium meretrix*:

*Ubi piem Pietatem, si istoc more moratam tibi
Postulam placere, mater mihi quo pacto praecipis?*

Cleareta leno:

*Hoc[c]in est pietatem colere, matri[s] imperium minuere
An decorumst advorsari meis te praeceptis? PH. Quid est?
Neque qui recte faciunt culpo neque quae deliquont amo.*

Az idézett részletben a *pietas* mint erény, valamint a *Pietas*, mint perszonifikált istenség, ill. a vele kapcsolatos engesztelési szertartás paródiájával találkozunk. Egy kerítő, ill. a lánya hivatkoznak a *pietas*-ra. Az anya azt követeli, hogy lánya mindenben kövesse a parancsait, vagyis csak azokat a vendégeket fogadja, akiket ő, az anyja jónak lát. Komikus ebben az összefüggésben az *imperium matris* kitétel, mivel nevetségesen fennköltnek hat a szituációhoz, tehát a legkevésbé ideillő. Az *imperium* a katonai és politikai hatalom birtoklását jelenti, és emellett van bizonyos szakrális jelleg is benne, használata hadvezérekkel, államférfiakkal kapcsolatosan szokásos. Esetünkben az említés parodikus, mivel az efféle *imperium*-nak, nemhogy a valódi értelméhez, de még csak a szülői tekintélyhez sincs semmi köze. Hasonló parodikus említését olvashatjuk az *imperium*-nak Plautusnál egy másik helyen, a *Casina* c. darab áldásparódia részletében (815-) ahol a rabszolgák az álmenyasszonyt arra intik, hogy a feleség *imperium*-ának a férjjel szemben mindig feltétlen elsőbbsége legyen, erre különös gonddal ügyeljen. A *pietas* említése egyébként is komikusnak hat a *meretrix* szájából, mert miféle *pietas*-a van neki, és miért kell engesztelnie *Pietas* istennőt. A szülők és gyermekek kapcsolatát jellemző *pietas* pozitív kategória, a rómaiaknál nagyon is komolyan vett, és gondosan ápolt hagyomány, és a tartalma egyáltalán nem az, amit itt a *leno* és a *meretrix* kapcsolata mutat³³.

Bacchides 1176-: *Bacchides meretrices* és *Nicobolus senex*:

NI. *Abin a me, scelus? BA. Sine, mea pietas te exorem. NI. Exores tu me?*

Komikus hivatkozni a *meretrix* eleve kérdéses *pietas*-ára, parodikus továbbá erre hivatkozni és könyörögni. Közönséges, mindennapi téma kapcsán történik a hivatkozás, a két Bacchis rá akarja szedni a fiaikra leselkedő öregeket. Ezen nemes

³² *Pseud.* 122. — hasonló értelmű hivatkozás a *pietas*-ra: *Di te mihi semper servent, verum si potest | Pietatis causa etiam matrem quoque.*

³³ *Poen.* 1177, szintén *meretrix* említi a *pietast*: *Mi pater, tua pietas plane nobeis auxilio fuit.*

cél és szándék kivitelezése közben hivatkozik a *pietas*-ra, amellyel valószínűleg az lehet a célja, hogy szavainak a hitelét megerősítse³⁴.

A példák számát tovább szaporíthatnánk, de talán ez a néhány jellemző eset is elegendő ahhoz, hogy képet adjon a *pietas* plautusi felfogásáról. A fogalom a rómaiak szemében nagyon is komoly; mint etikai norma, a nemzetséghez, a családhoz fűződő kapcsolat tartalmát jelenti, később ez az érteleme tágult ki, és vált az állampolgárnak az államhoz, ill. az uralkodóhoz való viszonyának jelölésévé. A vallási oldala kezdetben kevésbé lényeges, tulajdonképpen felfogható járulékosként is, a későbbiek folyamán fokozatosan erősödik, egyre nagyobb hangsúlyt kap, a *pietas* kultikus oldala is. Ez a tendencia éppen Plautus korában erősödik meg, akkor épül az első *Pietas* templom is. Plautus, hasonlóan a többi erényfogalomhoz, ezt is meri hol parodikusán, hol pedig komolyan említeni, mind az emberi kapcsolatokat, mind az istenekhez fűződő viszonyt jellemző értelemben, mer hivatkozni rá, ünnepélyesen fennkölt hangon, ironikusan, gúnyosan, élcelődve, bíráló, egyben természetesen nevetető célzattal, esetenként talán didaktikus céllal.

Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy a Plautus-féle kezelésmód mögött, nevezetesen amögött, hogy ezeket a hagyományos erényeket, eszményeket hol fel-emeli, dicsőíti, hol pedig kineveti — ezen hagyományos érték kategóriák megváltozása áll. Természetesen másként lát Plautus plebejus közönsége, nem vallja magáénak az arisztokratikus erényeket és eszményeket, ill. az arisztokrácia által normaként meghirdetett tradicionális értékeket. Ezek a nézők másként vélekednek a hagyományos istenhitről is, ami nem lehet véletlen éppen Plautus korában. Ez az időszak ugyanis fontos állomás a római vallás fejlődésének történetében, amikor is számos új hatás éri a hagyományos vallást, főleg a görög, ill. a Keletről beáramló nézetek, eszmék hatása érvényesül és hat érzékelhetően. A népi vallásosság pedig mindig is fogékonyabb az új hatásokra. A hagyományos istenhit és a szertartások hatékonyságában való bizalom meginog, jöllehet a hivatalos irányvonal éppen a vallás megerősítését célozza, különösképpen a konzervatív felfogású arisztokrata körök — gondoljunk csak a második pun háború időszakára, amikor is annak tragikus eseménysorozatát a vallás elhanyagolásával próbálták megmagyarázni. Kikérték ez ügyben a Sybillakönyvek tanácsát is, és különböző ünnepi játékok, lakomák, fogadalmak révén próbálták a tőlük elpártolt istenek kegyességét, jóindulatát újra megnyerni. Valószínűleg erre kerestek megoldást akkor is, amikor különböző új formákat, szertartásokat vezettek be, ill. engedtek érvényesülni a római vallásban. Ebben az időszakban került *Pietas* istennő is, hasonlóan más perszonalifikált istenségekkel együtt a hivatalos római istenek sorába. Plautus parodizáló kedve és szándéka azonban a *pietas* fogalmat és a *Pietas* istent csakúgy célba vette, mint a konzervatív felfogású arisztokrácia érték- és eszmerendszerének egészét, ill. a tradicionális római vallást. A parodizálás fő eszközei, szócsovei nála a rabszolgák, amelyek egyben a legdinamikusabb figurái is továbbá paraziták, örömlányok, kerítők, de természetesen nem csupán ezen alantas rétegből kerülnek ki Plautus komikus hivatkozásainak alanyai.

A saját *fides*-ére és *virtus*-ára büszke rabszolga, az ősei kiválóságával kérkedő parazita, a *pietas*-ára appelláló *leno* vagy *meretrix*, a különböző hivatalokat viselő, *senatust* egybe hívó rabszolga, aki korának visszásságait helyenként fennkölt moralizáló hangvételű monológban panaszozza — mindezek a római társadalom álrühás típusai lesznek Plautus megformálásában, ezeket jeleníti meg a római színpadon. Saját viszontagságos élete során alkalma volt, hogy közönsége izlését jól megismerje,

³⁴ Vö. *Curc.* 639: *O pietas mea serva me, quando ego te servavi sedulo.*, vö. *Poen.* 1136: *Ita ut praedicas. Tua pietas nobis plane auxilio fuit, | Quom huc advenisti hodie in ipso tempore.*

hiszen maga is közülük való volt, s nézőit nem kötötték az arisztokrácia számára kötelező érvényű normák és étletszabályok, ők mertek azonosulni a plautusi látásmóddal; ezért arattak a darabok olyan jelentős közönségsikert.

ZSUZSANNA HOFFMANN

ZUR PIETAS-KONZEPTION DES PLAUTUS

Ziel unseres Aufsatzes ist durch die anschaulichsten Beispiele die reichen Möglichkeiten des plautinischen Materials zu illustrieren, auf die Bedeutung der plautinischen Komödien in Beziehung mit der Ideengeschichte des Zeitalters hinzuweisen, die charakteristische plautinische Anwendungsweise des Tugendbegriffs *pietas* und der personifizierten römischen Gottheit *Pietas* vorzuführen. Plautus erwähnt die Werte auch im Falle von *pietas* — ähnlich wie bei anderen Tugend- und Wertbegriffen und anderen traditionellen Gottheiten — bald ernst, bald mit parodistischer Tendenz. Wir haben natürlich das ganze Material untersucht. Die eingehende Untersuchung der plautinischen Stücke lässt die Folgerung zu, dass Plautus diese traditionelle Werte teils emporhebt, teils auslacht. Seine Komödien müssen im Zusammenhang mit dem traditionellen Wert- und Ideensystem der Aristokratie und mit den wichtigsten sozialen Tendenzen des Zeitalters untersucht werden, man darf in ihnen nicht eine auf den Kopf gestellte Welt oder bloss ein wildes Komödienspiel sehen. Er war kein Schützling der Aristokraten, war nicht der ideologische Linie des Scipionenkreises oder des Cato verpflichtet, er wollte seinem Publikum gefallen, das seinen Erfolg auf der Bühne bestimmte. Seine Betrachtungsweise weist zugleich auf die von vornherein existierenden Schranken der gesellschaftlichen Durchsetzung dieser Tugenden und Ideale hin; das kann auch kein Zufall sein, dass diese genau von Cicero — und nicht ohne Tendenz — konzipiert wurden. Das Publikum des Plautus verstand die Aktualität, die Anspielungen der Stücke, hat sich mit der Betrachtungsweise identifiziert, es war der Grund dafür, dass die Komödien so bedeutenden Erfolg hatten.